

Димо Чешмеджиев

*Институт по историја – Българска академия на науките
София, България*

БАЧКОВСКИЯТ МАНАСТИР И ГРОБЪТ НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Абстракт: В работата се разглежда въпроса за това къде е погребан последният български (търновски) патриарх на Второто българско царство – Евтимий. Разглеждат се многобройните легенди за неговото погребение и гроб. На базата на писмен и археологически материал се изяснява проблемът за погребението му в Бачковския манастир близо до Пловдив.

Ключови думи: Патриарх Евтимий, Бачковски манастир, Бакурианова църква, гроб, погребение, Григорий Цамблак, Ловешки сборник.

Както е добре известно, в похвалното слово на Григорий Цамблак за патриарх Евтимий, което е основното произведение от което черпим сведения за живота и култа на последния български патриарх от Второто българско царство, не се споменава нищо за неговата смърт, нито за някакъв гроб или мощи, а има само една обща фраза:

“Мнѣ же прочее еже о немъ слово зде конецъ да прїиметь, идеже и онъ житїа имѣ конецъ, пауче же страд(а)нїи конецъ и научло ажже ѿ Х(рист)ѣ жизни,...” (“Нека прочее тук да бъде краят на моето слово за Евтимий, дето е и краят на неговия живот, по точно краят на страданията и началото на живота му в Христа,”)¹

Не става ясно защо Григорий Цамблак не казва нищо по тези въпроси, дали защото не е бил информиран,² или по други причини? Поради липса на конкретни данни за смъртта на светеца във финала на похвалното слово, за изясняване на този въпрос се използва едно друго място от същото слово, където се разказва за заточението на Евтимий, като предположението е, че той е умрял по време на това заточение:

“... вожїа же ѹловѣка въ Македонїѣ заточена ѿтпоустити.” (“... а пък божия човек да бъде изпратен на заточение в Македония.”)³

1 П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, 232-233.

2 П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., с. 233, бел. 90, смятат, че няма причина да се мисли, че датата на смъртта на Евтимий не е била известна на Григорий Цамблак. К. Иванова, Патриарх Евтимий, С., 1986, с. 100, приема, че Григорий Цамблак не е бил информиран по този въпрос, иначе не бил пропуснал да отбележи датата, най-малкото в надслова на словото, както повеляват изискванията за въвеждане в календара на нов светец.

3 П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., 216-217.

Както се вижда, сведението е пределно общо. От тук нататък започват различните предположения относно топонима “Македония”. Някои го тълкуват съвсем пряко и търсят гроба на патриарха напр. в манастира “св. Йоан Продром” край Сяр.⁴ В основата на повечето от тях обаче стои схващането, че под “Македония” Григорий Цамблак е имал предвид не античната и сегашна Македония, а дн. Тракия, където се е намирала средновековната Македония, което е факт, засвидетелствуван в множество извори - български, византийски, западни и източни.⁵ Така, К. Иречек, изхождайки от това схващане и от местни легенди, подобни на тези в манастира “св. Йоан Продром” до Сяр, смята, че патриарх Евтимий е погребан в манастира “св. Илия”, чиито развалини видял на един час път североизточно от Пирдоп, на брега на

4 П. Иванов, Де е починал последният български патриарх Евтими Търновски ?, Периодично списание на БКД в София, т. LXII, 1902, 225-226. П. Иванов е бил български търговски агент в Сяр и през 1900 г. събрал сведения за гроба на Евтимий в манастира. Той се намира на около два часа на изток от Сяр, в малка котловина на планината Смейница (Боздаг). Според разказа на отец Методий, бивш председател на българската община в Сяр, който през 1870 г. бил подстриган за монах в манастира, когато бил млад монах, запомнил, че в едно от отделенията имало два гроба, на двама патриарси. Върху мраморната плоча на единия от гробовете имало надпис, който съобщавал, че там почиват останките на патриарх Евтимий. Името на другия патриарх не могъл да запомни. П. Иванов не могъл да провери този факт, но през май 1900 г. подбудена от българското търговско представителство, в манастира пристигнала комисия изпратена от Руския археологически институт в Константинопол, в която влизали известните учени П. Милоков, Н. П. Кондаков, П. Лавров. Тя не намерила никакви следи от гробовете и надписите. Според Н. Иванов, те били унищожени от гръцките монаси, които преди това унищожили фрескови изображения на сръбския крал и после цар Стефан Душан и съпругата му, точно преди фотографското им заснемане им от Бранислав Нушич, тогава сръбски консул в Сяр. Евентуалното им унищожение закрепвало убеждението, че там е погребан патр. Евтимий, ср. също Ж. Въжарова, Руските учени и българските старини, С., 1960, 213-214, където се цитира писмото на драгоманина при българското дипломатическо представителство в Цариград, Л. Танов, до директора на Руския археологически институт в Константинопол (Истанбул) Ф. И. Успенски. Между другото в писмото още преди проверката се изказва опасението, че гробът с мощите може да бъде унищожен от гръцкия игумен на манастира, който преди това унищожил изображенията на Стефан Душан и семейството му. Според митр. Симеон Варненски в същия манастир е бил погребан константинополския патриарх Генадий Схолариос, пак там, с. 225, бел. 1.

5 П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. 1, вып. 1 - Время и жизнь патриарха Евфимия Терновскаго, Спб., 1898, с. 591; В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий ?, С., 1906, 8-9; П. Коледаров, Името Македония в историческата география, С., 1985, с. 90, с преглед на употребата на това понятие в паметниците създадени от книжовниците от Евтимиевия кръг. Този извод се подкрепя и от една конкретна податка у самия Константин Костенечки. В Сказанието си той споменава, че се е учил при: “... сѣго во дивнаго въ словѣ въ малѣ оученикѣ вывъ ‘Андроникѣ’ нѣкто романийскыѣ власти,...”, К. Куев, Г. Петков, цит. съч., с. 92, ср. с. 15; ср. също Константин Костенечки, Съчинения (подг. на изд. А.-М. Тотоманова), С., 1993, с. 16. “Романийската област” или “Романия” през този период обикновено се идентифицира с Тракия, вж. К. Гагова, Тракия през българското средновековие (историческа география), С., 1995, с. 233. Въпросният ученик на Евтимий, Андроник се споменава и в открития и публикуван от И. Гошев Бачковски поменник от 1428 г., вж. И. Гошев, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир, ГСУ-БФ, т. VIII, 1931, което подкрепя идеята, че Евтимий е бил заточен именно там.

р. Елейска (Илинска).⁶

Особено интересен е проблемът за мощите на патриарх Евтимий. Той е свързан с разразилия се в началото на XX век спор относно гроба на светеца в Бачковския манастир.

Цялата история започва през 1905 г., когато в манастира са извършени разкопки, вероятно заради функциониращите вече в публичното пространство и записани от руския учен В. Качановски през 1883 г. легенди на бачковски монаси, че патриарх Евтимий е живял известно време в Бачковския манастир.⁷ Тези легенди още тогава предизвикват съмнения и преки обвинения във фалшификация,⁸ вероятно заради обтегнатите отношения между П. А. Сырку и В. Качановски, а също заради малко нагласената им схема - след Бачковският манастир В. Качановски "кара" Евтимий да замине за Зографския манастир (вероятно заради запазените там негови книжовни трудове) и най-накрая за Македония, тъй като очевидно руският учен е приема топонима "Македония" буквално. Според самия тогавашен игумен на манастира - отец Паисий (Пастирев), разкопките са били предизвикани от разказа на една 90-годишна бабичка от смолянското село Дерекьой,⁹ която твърдяла, че на мястото където после бил открит гробът: "... някога, при четенето на св. Евангелие и Апостола се палеше кандило и свещник - поставени на мястото, където се казва, че бил погребан някога свят човек. Дълго време и ред години горяло денонощно кандило".¹⁰

6 К. Иречек, Пътни бележки за Средна гора и за Родопските планини, Периодично списание на БКД в Средец, кн. VIII, 1884, с. 19. Първото съобщение за тази легенда е на възрожденеца Васил Чолаков, в цариградското списание "Читалище" от 1874 г. Публикацията ми остана недостъпна, цит. по В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, с. 5; ср. И. Богданов, Гробът на патриарх Евтимий, национална светиня, С., 1987, с. 18, 19; както и В. Балчев, Разкопките в Бачковския манастир през 1905 година и началото на спора за гроба на патриарх Евтимий, Духовна култура, 2002, кн. 2, 15-28, където има и други подобни легенди, вкл. непубликувани.

7 В. Качановский, Новые данные для изучения литературной деятельности болгарского тырновского патриарха Евфимия, Христианское чтение, 1888, ч. 1, с. 472. Тази статия ми остана недостъпна, цит. по П. А. Сырку, К истории, т. 1, вып. 1, с. 591; ср. В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, С., 1938, с. 169.

8 П. А. Сырку, К истории, т. 1, вып. 1, с. 591.

9 В доклада на комисията "Златарски" 90-годишната бабичка е от Станимака, Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 65. Също от Станимака е бабичката и в доклада на Борис Дякович, за който ще стане въпрос по-долу, вж. В. Балчев, Неизвестен доклад за гроба на Св. патриарх Евтимий, Духовна култура, 2004, кн. 4, с. 23. Познати са две села с име Дерекьой - Горно и Долно, дн. съответно Момчиловци и Соколовци, вж. Н. Мичев, П. Коледаров, Речник на селищните имена в България 1878-1987, С., 1989, с. 189, 250.

10 Архимандрит Паисий Пастирев, Петричко-Бачковския манастир и гробът на св. Евтимий патриарх Тырновски, Станимака, 1928, с. 55, 116; Ст. Станимиров, Бачковският манастир от 1086 до 1402, Духовна култура, 1939, кн. 8-9, с. 279.

Интересен е фактът, че в целите Родопи има запазени легенди за погребение на патр. Евтимий на различни места. Такава легенда съществува напр. от с. Гела, Смолянско, вж. И. Зоински, Широка лъка, С., 1977, с. 28; Д. Чешмеджиев, Доспат, страници от миналото, Пловдив, 2001, с. 139. Много интересни и рано записани такива легенди има от района на Златоград. Според една от тях, намерена от Н. Иванов, след превземането на Търново от турците, патриарх Евтимий е заточен в Бачковския манастир, но оттам следите му се губели.

Н. Иванов слушал през 1913 г. в Чепеларе разказ от някой си дядо Лазар, който пък бил чувал от дядо си, а той от по-стари хора, че след като разбрали че патриархът е в Бачковския манастир, а там има гръцки владици, които щели да унищожат българския светец (sic!), трима чепеларци, подпомогнати от двама райковци, се надумали да спасят патриарха. Те успели да откраднат (!) патриарха от Бачковския манастир, да го доведат в Чепеларе, където го укривали няколко седмици за да възстанови силите си за нови пътешествия и укривания. Това било научено от турците и чепеларци успели да го скрият в една пещера около с. Стойките, Смолянско. Този разказ на дядо Лазар се допълнил от останалите чепеларски старци, които добавили, че в пещерата патриархът бил пазен от двамата райковци. След това той бил укрит в малък параклис ок. връх Ешекула, където живял няколко месеца. Подушен и тук от гъркомани, той бил заведен в Райково и укрит в къщата на някой си българин, Мърхолата по прякор. През 1925 г. Н. Иванов ходил в Райково и търсил да намери човек с такова име. Тук се запознал с един бакалин, който се казвал Ангел Мърхолов. Той поканил възрастни хора и те му разказали следното. Когато България паднала под турска власт, гъркоманството се много засилило, поради което имало голяма вражда между райковци. Точно по това време, поради ужасния студ и турските потери, бил доведен в същата тази къща (на Мърхола) търновският патриарх и бил крил в някакво подземие. Те дори посочили мястото, където е ставало това, но то вече било застроено и не си личало. Тук Евтимий останал, докато се наложило да го крият другаде. Добрите райковци, водейки го през планините и горите, били изненадани някъде между Мадан и Елехче от засада. Двама били убити, другите пленени, а патр. Евтимий бил отведен в с. Кирил (дн. Бенковски, Кърджалийско). През 1928 г. Н. Иванов ходил до с. Кирил. Тук една учителка му показала медресето, джамията и цялата околност. Показала му и една яма на изток от джамията, пълна с вар. Разказала му, че при копането на ямата, намерили надгробна плоча с надпис на славянски език, а в гроба заровен поп - имало върху му кръст, евангелие и някакви ръкописи. Всичко било прибрано от един богат турчин, където се пазело още, но авторът не получил достъп, а бил изгонен от селото, Н. Иванов, Легенди и предания за патриарх Евтимий, в. "Арденска дума", Кърджали, бр. 554, 3 юни 1943, с. 2. В друга, по-ранна публикация, същият автор конкретизира данните относно мястото на погребение на патриарха. Според нея, с. Кирил (дн. Бенковски, Кърджалийско), било център на голям метох на Бачковския манастир. Сегашната (тогавашната) джамия била преди това църква, а медресето - килия за поклонници. След смъртта на патр. Евтимий, той бил погребан пред олтара (!) на тази църква. Дълги години след това църквата е била превърната в джамия, но преустройството ясно личало. След Балканската война, местните турци и българо-мохамедани, знаейки какво са извършили и под страх от отмъщение търсели начин да заличат гроба. Чак след Европейската война, една нощ те го разкопали, взели надписаната погребална плоча и я пуснали в един кладенец в медресето. Поради това там никой не пие вода. Намерените свещени одежди, прибори, книги и пр. укрили, като не е ясно какво са направили с трупа. За да маскират гроба, те го обърнали на ропа за вар, Н. Иванов, Аллах-Дагъ (Божа планина) и гробът на патриарх Евтимий, в. "Арденска дума", Кърджали, 22 апр. 1938, бр. 373, с. 6. Тази легенда е била известна и на П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, т. 2, С., 1953, 12-13, който добавя, че с нея се мотивира и народната етимология, която обяснява старото име на селото - Кирли. То произлизало от мръсен, нечист, във верския смисъл на думата - неверник, което сведение му е дадено от известния родопски книжовник и етнограф Анастас Примовски (Тасо Примо), вж. А. Примовски, Родопски селища. 30. Кирил (Кирли), Златоградско, в. "Родопска мисъл", бр. 2, Кърджали-София, 26 окт. 1937, с. 2; Същият, Бит и култура на родопските българи (материална култура), Сборник за народни умотворения и народопис, т. 54, С., 1973, с. 208; ср. Б. Дерибеев, Драматичното минало на Източните Родопи в търсенията на един любител, Родопи, 12, 1975, с. 26; С. Капсъзов, Дрангово, Родопи, 2, 1978, с. 7; В.

При тези “разкопки”, на 20 ноември 1905 г., които са проведени според доклада на специалната комисия (в състав Архимандрит Неофит, Иеродякон Григорий, В. Н. Златарски) в “артиката на голямата манастирска църква, пред западната и врата, или под най-старата малка църквица “св. Архангел Михаил, и то тъкмо пред олтара на последната”, на дълбочина ок. 0.85 м са открити две плочи от местния пясъчник, добре замазани с хоросан по краищата. В присъствието на част от братята те били разкъртени и отдолу се показал гроб, дългите стени на който били иззидани с тухли и хоросан. В него намерили, събрани на куп в центъра: една изгнила архиерейска мантия, която е идентифицирана по сърмените ширити, от които били останали конци; два омофора и два епатрихила, също изгнили, две изгнили подметки от обувки-сандали. Тези находки били събрани от игумена в една бохча, поставена за хранение в манастирската съкровищница.¹¹

“Разкопките” продължили на 9 декември 1905, когато бил открит и втори гроб съседен на първия, на ок. 1 м дълбочина от повърхността.¹² Той е бил изграден по друг начин - не от тухли, а от големи сиво-черни плочи от местния пясъчник, дебели ок. 0.05 м. Работникът, който е открил гроба, е могъл само с един удар на кирката да пробие тази дебела стена, тъй като дясната странична плоча не е била цяла, а липсвал долния и ъгъл откъм главата. Липсващата част от плочата била запълнена с тухла, замазана с хоросан. Работникът попаднал случайно тъкмо на парчето тухла и го избил.¹³ Заслужава отбелязване и фактът, че двата гроба имат различна дължина - този с одеждите е дълъг 2.20 м, а другият, с костите - 2.00 м. Те се допират в горната си част (към главата), а в долната (към краката) са раздалечени около 0.20 м, т.е. между тухлите на първия гроб и плочата на втория има пласт земя. Това обстоятелство, а също фактът, че гробът със скелета е малко по-ниско (ок. 0.15 м), кара комисията да предполага, че двата гроба не са копани едновременно.¹⁴

Във втория гроб са намерени човешки кости, които били покрити с черен прах и имало останки от черни ширитчета, за които се смята, че са останки от монашеско облекло с което е бил погребан покойникът.¹⁵ Това е отбелязано в

Шуков, Първият краевед на Златоград, Родопи, 10, 1989, с. 21.

С Бачковския манастир е свързана и една легенда от с. Турия, Казанлъшко, откъдето патриархът минал на път за манастира и удивен от чудната хубост на мястото го благословил, вж. Л. Димитрова, К. Зарев, Турия, С., 1973, с. 7.

Подобна легенда съществува и от с. Манастир, Гюмюрджинско (на ок. 60 км северозападно от града), сега несъществуващо. Тя е записана през 1972 г. от един 77 годишен старец. Според нея патриарх Евтимий бил погребан до църквата “св. Димитър” в близката до селото м. “Селището”, където имало развалини от старо селище. Там в местността “Владиков гроб” вероятно бил погребан патриархът, тъй като това място било метох на Бачковския манастир. За съжаление легендата е силно авторизирана и това прави използването и трудно, вж. К. Атанасов, Къде е гробът на патриарх Евтимий, в. “Народен будител”, 1994, бр. 1.

11 Архимандрит Неофит, иеродякон Григорий, В.Н. Златарски, Доклад на комисията по изследване откритието на св. мощи на последния български патриарх Евтимий, Църковен вестник, бр. 50, 23 дек. 1905, 589-593. Докладът е издаден и самостоятелно, а също и от Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., 65-67. Тук ще цитирам по последното издание.

12 Доклад на комисията, Паисий Пастирев, цит. съч., с. 70. Според самият Паисий Пастирев, цит. съч., с. 59 и двата гроба са открити на 20 ноември.

13 Доклад на комисията, Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., 72-73.

14 Доклад на комисията, Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., 73-74.

15 Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 63.

Доклада на комисията.¹⁶ Открита и оловна плоча, навита като свитък, с надпис. Според игумена плочата се е намирала в ръцете на починалия, както и според съставения акт за откриването,¹⁷ докато според Доклада на комисията тя е била открита още когато в страничната стена на този гроб е била пробита дупка.¹⁸ При откриването на втория гроб се разнесло силно благоухание.¹⁹ Това, както и надписа на плочата убедили присъстващите, че това е гробът на патриарх Евтимий.²⁰

Според комисията надписът гласял:

“Св. мощи ѿдъхнѹ прѣсвѣтлѹ арх. в. гр. Трън. и влѣгарѹ патріар..”

Отстрани е дадена и дата, от Рождение Христово: “дд дѣн”, която се тълкува от комисията като 1404 г., първи или осми април.²¹ В разгърнат вид, според В. Н. Златарски, той гласи: “Св(ѣтъл) мощи ѿдъхнѹ прѣсвѣтлѹ арх(іеріскѹпоѹ) В(еликаго) гр(ада) Трън(ова) и влѣгарѹ(мъ) патріар(хоѹ)”, според когото надписът принадлежи “най-очевидно” към XV в., като има сходство с т.н. Зографски свитък.²²

На плочата в акростих се чете вертикално думата “сирота” (сирота), което се тълкува от откривателя като сведение за бедността и окаяното положение в които изпаднал патриарх Евтимий след неговото заточение и за духовното обедняване на българската църква.²³

Освен това комисията предава в своя доклад преданието, което се разказвало между българското население в Станимака и околните села, че в Бачковския манастир дълго време се пазели патерицата и короната (митрата) на патриарх Евтимий. Патерицата била надписана с буквите “Е. П. Т.”. След една почта криминална история, най-накрая те били изпратени в патриаршията в Цариград.²⁴

16 Доклад на комисията, Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 70.

17 Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., 59-60, 81-82.

18 Доклад на комисията, Паисий Пастирев, цит. съч., с. 68.

19 Архимандрит Неофит, иеродякон Григорий, В.Н. Златарски, Надписът намерен в гроба, с. 590; ср. Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 70; Иеродякон Григорий, Чудо на гроба на патриарх Евтимий Търновски в Бачковския манастир, Църковен вестник, бр. 3, 20 януари 1906, с. 29. Със съгласието на игумена, един от монасите - о. Методий и един работник, разкопали друг гроб в същата артика, на 1 м на север и малко-по на запад от стъпалата на задната стълба. В него намерили още един скелет, на по-плитко, от който излизала тежка миризма, Доклад на комисията у: Арх. Паисий Пастирев, цит. съч., с. 70.

20 Доклад на комисията, у: Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 70. Между другото, когато комисията разглеждала намерените гробове, тя установила същото благоухание, пак там, с. 71.

21 Архимандрит Неофит, иеродякон Григорий, В. Н. Златарски, Доклад на комисията по изследване откритието на св. мощи на последния български патриарх Евтимий, Църковен вестник, бр. 50, 23 дек. 1905, 589-593. Докладът е издаден и самостоятелно, а също и от Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 64 сл., и особено с. 75.

22 За надписа вж. факсимиле у В. Н. Златарски, Надписът намерен в гроба на патриарх Евтимий, Църковен вестник, бр. 51-52, 30 XII 1905, с. 603; Същият, Де и кога е бил заточен българският патриарх Евтимий, 49-56.

23 Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 61.

24 Архимандрит Неофит, иеродякон Григорий, В. Н. Златарски, Надписът намерен в гроба, с. 592; Докладът на комисията, Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 76; С. Станимиров, Бачковският манастир от 1086 до 1402, с. 278. Според вариант на преданието, запазен в писмо на Константин Балтов до негов роднина, се твърди, че той научил за владишка патерица с

Любопитни са обясненията, които дават привържениците на мощите по два твърде съществени въпроса. Първият е защо на надписа пише “св. мощи”, което очевидно не е могло да бъде известно на тези, които са погребвали патриарха, тъй като тленните му останки все още не са представлявали мощи. Вторият е, защо архиерейските одежди, за които те не се съмняват, че са точно патриаршески, заради двата епатрихила, са погребани в отделен гроб? Отговорът на първия въпрос се търси в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, където още от заглавието, а и от други места се виждало, че патриархът се почитал за светия, без очевидно да се държи сметка дори за разликата във времето на погребението и написването на словото. Причината за отделното погребение авторите виждат в това, че Евтимий се е отрекъл от сана си, приел е монашеска схима и затова е погребан в монашеско облекло - само в черна монашеска риза, бос и легнал, а не в архиерейски одежди и седнал, както било обичайно.²⁵

Почти веднага след откритието, в печата започва дискусия, тъй като резултатите от разкопките са оспорени и архимандрит Паисий Пастирев е обвинен във фалшификация. Главен опонент на архимандрит Паисий и комисията се явява бившият скопски митрополит Теодосий.²⁶ Той противопоставя на изтъкнатите от откривателите манастирски и други предания (това на 90 годишната бабичка), подобни легенди, като напр. разказаната от бившия дългогодишен игумен на манастира отец Йеремя история за това, че в манастирската съкровищница имало, заедно със запазена владишка патерица, хрисовул от последния български цар Иван Шишман. В него се казвало, че царят изпраща 10 калугери от Търново в Бачковския манастир, заедно с 20 мулета, натоварени с дарове за манастира. Калугерите трябвало да учат гръцки. Понеже тези търновски калугери знаели много добре кой е Евтимий, ако той е бил погребан в Бачковския манастир, то този факт би бил запомнен и

надпис “Евтимий” през 1884 г. от Атанас Сталев, който живял в Бачковския манастир дълги години и имал възможност да влиза в съкровищницата на манастира. Там виждал владишка патерица със славянски надпис “Евтимий” и две владишки корони - едната по-голяма и украсена, другата по-малка. След това монасите му казали, че на голямата корона били гравирани инициалите “Е.П.Б.”. През 1894 г. К. Балтов изпратил тези сведения на Никола Начов, а през 1895 г. информирал и княз Фердинанд, ДА - Пловдив, ф. 1074 К, оп. 1, а.е. 21, л. 13-14, цит. по В. Балчев, Разкопките в Бачковския манастир, с. 16; ср. В. Димова, Бачковският манастир в пътеписната и мемоарна книжнина през XIX в., Духовна култура, 1993, кн. 1, с. 15, която цитира спомени на същия този Константин Балтов, учител и директор на българското училище в Станимака през годините 1884-86 и 1891-95 г., запазени обаче в БИА, ф. 700, а.е. 3, л. 1-76.

25 Архимандрит Неофит, иеродякон Григорий, В. Н. Златарски, Надписът намерен в гроба, с. 592; Същият, Де и кога е бил погребан българският патриарх Евтимий, с. 67; ср. текста на Доклада на комисията у Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., 77-80. Погребенията в седнало положение на духовни лица, архиереи и свещеници, факт интересен сам по себе си, което се практикува до най-ново време, ще бъде предмет на специално изследване. Въпросът е обаче, доколко стара е тази традиция.

26 Интересна подробност, която вероятно има отношение към мнението на скопския и после Гюмюрджински митрополит Теодосий по отношение на гроба на патриарх Евтимий е, че той е тясно свързан с манастира “св. Йоан Продромос” край Сяр. Той е бил монах в него, чичо му е бил негов игумен, а брат му Иван Поп Илиев Икономович, известен като Иван Гологанов, завършил образованието си там, вж. А. П. Стоилов, Български книжовници от Македония през XIX век, Развитие, 1904, кн. 8-9, с. 245.

изтъкнат от тях. Важно обаче е уточнението, че владишката патерица, на която толкова много настояват откривателите на мощите, е по-късна, изработена е от чипровски майстори около 300 години преди това, което личало от запазения надпис. Теодосий не съобщава какъв е този надпис, но казва, че факсимиле от него се пази у Йоаким Груев, който го е наследил от своя тъст чорбаджи Салчо, брат на д-р Ст. Чомаков.²⁷

Заслужава да се отбележи, че никой не коментира съхраняваната в ризницата на манастира “патриаршеска корона” на Евтимий. Поставям думите в кавички, защото един бегъл поглед върху развитието на архиерейските инсигнии ще ни покаже, че всъщност познатите днес архиерейски корони се появяват твърде късно. Според свидетелството на византийския канонист Теодор Валсамон, до 1200 год. източното духовенство служело гологлаво, с изключение на александрийския патриарх и неговите 12 презвитери, които носели на главите си едни особени шапки, но не и корони. Първият, който украсил патриаршеската си шапка с коприна, бяла лента, злато и три икони, бил константинополският патриарх Йоан Калека (1334-1347 г.), но това още не било корона. Днешната корона (митра) влязла в употреба чак през XVII в. и тя била въведена в балканските църкви от александрийския патриарх Кирил Лукарис, който в 1620 г. станал патриарх в Константинопол.²⁸ Така че Евтимий още не имал корона (митра) и съответно тя не е могла да бъде намерена, а ако е била намерена тя очевидно няма да е негова.²⁹

Най-сетне митрополит Теодосий атакува надписа на оловната плоча, за който смята, че е прост, не подхожда на един патриарх, обръща внимание на изписването на годината, и най-сетне, според него той не отговаря на изписването характерно за XIV или XV в.³⁰

Заради разразилите се спорове, веднага след това В. Златарски издава и специална брошура, в която се опитва да дообясни своите основания за признаване автентичността на гроба. Той разглежда подробно всички извори и легенди за заточението, които са били известни тогава, също какво се крие под понятието

27 В. Н. Златарски, По повод статията на Н. Високопреосвещенство Г-на Теодосия “Няколко думи за Бачковския манастир по повод слуха за откриването на гроба на патриарх Евтимий”, Църковен вестник, бр. 1-2, 15 ян. 1906, с. 7, не вярва, че патерицата е късна и от Чипровската школа, но очевидно притиснат от фактите задава въпроса, защо ако тя е късна, народното предание я свързва с името на патриарх Евтимий, и дали дори тя да е късна това не е доказателство, че в Бачковския манастир се е пазила истинската патерица на патриарха, споменът за която се е прехвърлил върху по-късната. Народното предание винаги е силно и консервативно и не може лесно да се изтрие, завършва той, В. Димова, цит. съч., с. 18.

28 Б. Чифлянов, Свещенни одежди и инсигнии, Духовна култура, 1973, кн. 3, с. 12; ср. Д. Чешмеджиев, Доспат, 138-139.

29 Владишка корона, за която се вярва че е принадлежала на патриарх Евтимий се е пазела и в Търновската митрополия, както съобщава И. Енчев-Видю, според изследванията на бившия търновски митрополит Йосиф. Според него обаче, съдейки по изработката - венециански орнаменти, тонове и техники на емайлиране, тя не е по-стара от пазената в митрополията владишка патерица, датирана с надпис от 1800 г., вж. И. Енчев-Видю, Български народен кръст, С., 1994, с. 22, N 201.

30 Бивший скопски митрополит Теодосий, Откриването гроба на патриарх Евтимий, в. Дневник, бр. 1261, 2 януари 1906, с. 3; Същият, Няколко думи за Бачковския манастир по повод слуха за откриването гроба на патриарх Евтимий, Църковен вестник, бр. 1-2, 13 януари 1906.

“Македония”, за да установи, че Евтимий може да е бил заточен в Бачковския манастир. На базата на това, а също на връзките на манастира с цар Иван Александър, който е негов ктитор, а вероятно и с неговия син цар Иван Шишман, Златарски допуска, че Бачковският манастир е един от центровете на Евтимиевата книжовна реформа. Нещо повече, той дори приема, че известният Зографски свитък е писан тук. Всичко това подкрепя убеждението му, че патриарх Евтимий не може да е бил заточен другаде.³¹ След това бележитият български учен се заема с хронологията на живота на патриарха, или по-скоро, на неговата смърт. Той приема, че това е станало между 1396 г., когато според Йоасаф Бдински, той е още жив и 1408 г., когато е написано Похвалното му слово от Григорий Цамблак, което значи, че той вече е бил умрял.³² Всичко това му е било нужно, за да покаже, че датата на намерения оловен лист е истинската дата на смъртта на патриарха. След това той подробно разглежда надписа, с цел да отговори на основния въпрос - дали това представлява исторически документ, или нова фалшификация. След като установява, че от материала на плочата не могат да се извлекат положителни данни в тази насока,³³ той обръща основно внимание на палеографията на надписа. На първо място на, както той се изразява, несвойствените за епохата съкращения, и преди всичко на съкращението “св.”. Както самият той казва, тук се очаква да се види съкращението “сѣѡл.”.³⁴ Обаче поради липса на място за титлата писачът започнал да пише цялата дума, но се спрял на втората буква, като поставил точка. Към такова съкращение той прибягнал и за да нагласи буквите на акростиха. Още по-произволно е, според него, съкращението на думата “прѣсѣѡщенномѣ”, която не е съкратена, както следва да се очаква като “прѣсѣѡщенномѣ”, а като “прѣсѣѡenomѣ”, което той обяснява отново с акростиха.³⁵ Що се отнася до знаменитите точки от съкращенията, “така несвойствени за епохата”, те са сложени не за да се покаже, че думата е съкратена, а за да се отдели една дума от друга, по технически причини - отсъствието на междуредие, липсата на място и подбора на буквите на акростиха.³⁶

След това авторът се заема с буквите от надписа. В начертанията на буквите, и особено на ижицата, той съзира сигурно доказателство, за произхода на надписа от края на XIV - нач. XV в., като намира паралели в Зографския свитък, в Синодика на цар Борил и в Манасиевата хроника.³⁷ За сигурно доказателство за датирането на надписа към XV в. В. Златарски приема и употребата в него на дателен падеж, вм. родителен, тъй като в посоченото време дателния падеж имал много широка употреба. За такова доказателство той приема и наличието на акростих, какъвто

31 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 1-39.

32 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 40-46.

33 В средновековна България са били познати надписи върху оловни пластини, каквито днес са намерени няколко десетки и датират от X до XIV в. Тези пластини са били използвани главно за амулети, като са били използвани особеностите на оловото като материал - то е меко и може да се свива и навива, като по този начин може да се носи удобно. Текстовете върху тях са главно различни молитви, най-вече срещу нежит, К. Попконстантинов, В. Константинова, Оловни пластини с надписи, в: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 2, С., 1995, 850-853, с литература.

34 Точката тук е на В. Н. Златарски, с. 51.

35 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, с. 51.

36 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, с. 52.

37 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 52-55.

присъства в българската книжнина от края на XIV - нач. на XV в., но не и по-късно.

Завършвайки анализа на надписа, В. Златарски обръща внимание на означението "св. мощи". Според него това нелогично означение е във връзка с това, че съвременниците на Евтимий, които били свидетели на неговия свят живот и на чудесата, които станали през последните години на живота му, го признали още приживе за светец и са счели за свой свещен дълг да предадат на потомството за това с означението "св. мощи". За целта той се занимава и с въпроса за канонизацията на патриарх Евтимий. Според него, първите исихасти са имали толкова силно влияние със своя живот и подвижнически подвизи върху своите съвременници, че те още приживе са били считани за светци и са били канонизирани веднага след смъртта им. Така станало с Григорий Синаит, Теодосий Търновски и с Григорий Палама. Подобно на тях и патриарх Евтимий се е ползвал още приживе с голяма слава, както в България, така и в Константинопол и Атон. Проблемът при него обаче бил, че той се изявил като горещ защитник на българската църковна независимост. Последните години от патриаршестването си той преживял и анатемата на Константинополския патриарх Антоний срещу българската църква и умрял като враг на Цариградската патриаршия. Докато българите го почитали като светец, за Цариград той бил само един схизматик. Че гърците не признавали Евтимий за светец той съди и по един пасаж в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак,³⁸ според който някои не повярвали в неговата святост. Изводът на големия български учен е, че не може да се говори за светителска канонизация на Евтимий, особено след унищожаването на българската патриаршия. Това обаче било направено от неговите (на Евтимий) съотечественици и съвременници, нещо, което се е практикувало у нас през времето на дългото духовно робство под Цариградската патриаршия. Или с други думи, над Евтимий е била извършена т.н. народна канонизация. За светец е бил признаван Евтимий в Зографския манастир на Атон в началото на XVI в., както свидетелства един служебник от това време, несъмнено, според Златарски, по разказите на преселилите се тук монаси от Бачковския манастир. С течение на времето този култ се загубил, независимо от това, че Паисий Хилендарски го нарича светец.³⁹

Накрая В. Златарски разглежда въпроса кога е бил вложен оловният лист с надписа в гроба на патриарха - дали едновременно с погребението му или след това. Този въпрос не би могъл да бъде разрешен, тъй като при отварянето на гроба е липсвало нещо лице, което да сравни дали замазката на каменните плочи покриващи гроба, е била еднаква навсякъде. Все пак той мисли, че оловната плоча е била сложена при погребението защото:

1. Изкопаните едри кости от човешки скелет, положени грижливо накуп от страна на надгробната средна плоча. Те са били от скелета на някой прочут покойник, който е бил погребан в гроба по-рано. Ако е бил отварян гробът след

38 "И не тѣкмо на ономъ лѣстѣ нарѣди съхощаахъ сѧ видѣти втораго оного Ііа, нѧ и по вѣсѣхъ градѣхъ, по вѣсѣхъ, на пѣтѣхъ, на трѣжищиѣхъ, въ домохъ, въ цр|ъ|квахъ Евѣѣмѣево вѣ слышати имя, тако нѣкоторое освѣщеніе оносимо. И въ лѣпотѣ рече пророкъ: "Въ всѧ землѧ изыде вѣщаніе его и въ концѧ вѣселеныѧ глаголы его". Понеже въ вѣ шѣтѣхъ и срѣдѣ своего града тако просѧ, и по вѣси безъ малѧ вѣселенѣи хотѣше людемъ дръныѧ оноѧ доушѧ слѣхѣхъ простирати сѧ. И нѣкыи не вѣрна быти мнѧтъ сѧ яже о немъ", Е. Kaluzniacki, Aus der panegyrischen Litteratur der Sudslaven, Wien, 1901, 58-59, ср. с. 87, бел. 42. Въпросното място не присъства във всички преписи, вж. П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., 226-228, 91-93.

39 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 57-61.

погребението на патриарха, тези кости не биха се запазили в този ред;

2. Материалът на който е написан надписът - оловен лист, който не е бил приготвен специално за тази цел, а е взет от съкровищницата на манастира, където са се съхранявали плочите от покрива на старата църква. Кога са били прибрани тези листове в съкровищницата не се знае - това вероятно е станало преди са се срути свода на скривалището, тъй като са били затрупани от него. Според манастирските предания, най-голямо разрушение е претърпял манастирът в началото на XVI в. Значи тези листове са се намирали вече там в XV в. Фактът, че листът от гроба е взет от тях, унищожава всякаква мисъл за каквато и да била по-нова фалшификация на надписа и в същото време доказва, че когато са приготвяли надписа, възползвали са се от съществуващ вече материал и при това взимането му не е могло да стане негласно - условия, което би открило винаги всяка преднамерена цел;

3. Надписът е приготвен по начин, че да бъде колкото е може по-дълготраен. Благодарение на химическия анализ направен от проф. Н. Добрев (известен химик от това време), се установява, че надписът е направен с черна гъста маса, близка до черната смола (зифт) и след това плочата е била залята с разтопена борова смола (чам-сакъз).⁴⁰

Няма съмнение, според Златарски, че надписът е поставен вътре в гроба, заради непримиримата вражда и омраза на гръцкото духовенство към патриарх Евтимий. Дори да допуснем, смята той, че надписът е вложен в гроба по-късно от погребението, то тогава ще трябва да признаем, че той е бил написан и вложен от българи, които са го познавали или от такива, които са от близко до него поколение. Трябва също така да се постави влагането на надписа във връзка с някое събитие, което заплашвало с унищожение паметта на Евтимий, а това събитие е могло да бъде само преминаването на Бачковския манастир в гръцки ръце през втората половина на XV в. Затова не може да става дума не само за нова фалшификация, но и за такава след XV в., още повече, че от XVI в. манастирът бил вече в ръцете на гърците, "... а ние никога не бихме могли да очакваме такова високо патриотическо дело от някой грък или пък погърчен българин".⁴¹

В. Н. Златарски завършва с допълнителен анализ на датата посочена в надписа, която разчита като 1 април 1404 г. Според него това е датата на Евтимиевата смърт. За да провери тази дата, авторът привлича някои документи на Константинополската патриаршия. Така според акт на цариградския патриарх Антоний от август 1394 г., угровлахийския митрополит Йеремия получил назначение да изпълнява архиерейски длъжности в Търново, без обаче да заема Търновската катедра - той напр. нямал право да ръкополага епископи. Той пристигнал там в май 1395 г. Очевидно в 1394 г. е бил назначен временен митрополит, тъй като Евтимий още е бил жив и не е бил лишен от катедрата си по каноничен ред, нито се бил отказал сам от нея. През 1402 г. в Търново вече бил назначен постоянен митрополит. Според Златарски това е било вече възможно, тъй като Евтимий вече се бил отказал от архиерейския сан и бил приел монашеска схима. Основание за това той намира в данните от погребението - остатъците от монашески дрехи във втория открит гроб. Тъй като той сам се бил отказал от своето архиерейство, Константинополският патриарх вече могъл да назначи редовен митрополит.⁴²

40 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 61-63.

41 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 63-64.

42 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 65-68.

Както се вижда позицията на В. Златарски е интересна. С някои постановки в нея можем да се съгласим безусловно. Така напр., още преди откриването на приписката от Ловешкия сборник той показва добре, че патриарх Евтимий е бил заточен именно в Бачковския манастир. Важна е също идеята му за връзките на манастира с Иван Александър и Иван Шишман, макар, че Зографският служебник очевидно не е писан в Бачково.⁴³

Неуспешни са обясненията на В. Златарски относно съкращенията в надписа, наистина несвойствени за епохата, както сам той отбелязва. Не е логично, ако писачът иска да предаде една дума, но няма място, да започне да я пише цялата, а не да даде нейното стандартно съкращение, употребявано от столетия, както е в случая със “св.”. Още по-малко отношение има акростихът, с който той обяснява и другите грешки. Също така неубедително е обяснението за съкращаването с точки - “техническите” причини биха могли да бъдат решени и по друг начин, както в много други надписи, още повече, че те присъстват точно на местата където думите са съкратени.⁴⁴

Разсъжденията на В. Златарски относно светителската канонизация на патриарх Евтимий са важни по принцип, обаче не могат да служат за доказателство, че надписът е съвременен на погребението. Дори да е Евтимий да е канонизиран само народно, а не официално, тялото му не е могло да бъде наречено “св. мощи” при погребението, защото то не е представлявало още мощи - за това е било нужно да мине известен “технологичен срок”, те да извършат чудеса и пр.

Още по-неубедителни са изводите на Златарски относно автентичността на оловния свитък. Изтъкнатото от него по-скоро убеждава, че имаме работа с мистификация - като напр. това, че плочата е взета от хилядите оловни плочи от стария покрив на Бакуриановата църква. Същото се отнася и до технологията на изготвяне на надписа - това няма никакво отношение към въпроса за времето на неговото поставяне. Тези изводи на Златарски показват единствено, че той сякаш е вярвал в автентичността на надписа.

Заслужава внимание анализът, който прави големият учен на времето на влагането на надписа в гроба. Освен паралелите с известни паметници от периода XIV - XV в., които има според него надписа, и които към времето на “откритието” вече са публикувани и значи могат да бъдат ползвани от евентуалния съставител; освен доказателството, че е използван дателен падеж, а не родителен, защото дателния бил много разпространен тогава; и най-накрая знаменития акростих, който е толкова странен и несвойствен не само за търсения период, но и за цялото средновековие и може да бъде доказателство единствено за фалшификация, Златарски добавя и още разсъждения, които заслужават внимание. Това са разсъжденията относно българо-гръцката вражда, преминаването на манастира в гръцки ръце и невъзможността по тази причина за влагането на надписа от XVI в. насетне.⁴⁵ Подчертавам и неговото мнение, че дори това да е станало по-късно от самото погребение, то не може да е много по-късно, а тогава, когато споменът за

43 П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. 1, вып. 2 - Литургические труды патриарха Евтимия Терновского, Спб., 1890, с. XXI сл.; Е. Коцева, Евтимиев служебник, С., 1985, 37-42; Същата, Евтимиев служебник, в: Старобългарска литература. Енциклопедичен сборник, С., 1992, 136-137.

44 Според С. Цанков, Патриарх Евтимий, С., 1906, с. 49, точката е била въведена като препинателен знак от патриарх Евтимий, при неговата реформа, което не е вярно.

45 Вж. подобни разсъждения и у С. Цанков, цит. съч., с. 47.

патриарха е бил още жив. Заслужава да се отбележи, че това той казва преди да се открие приписката в Ловешкия сборник.

Конструкцията, която предлага В. Златарски относно периода в който трябва да се търси датата на смъртта на патриарха е интересна, обаче не може да се приеме. Констатацията, че Евтимий е умрял в 1404 г. е направена за да се нагласят използваните от него извори с данните от оловната плоча, където отгоре на всичко и възстановката е условна. Става дума за това, че на мястото на стотиците *vm. y* (= 400) стои *d* (= 4), което според Златарски се дължи на близостта на 400 и 4.⁴⁶ Това обаче се отнася ако говорим за днешните арабски цифри, и в никакъв случай за старобългарското изписване, което е твърде различно. Пък и самата форма на датата е странна, да не говорим, че има и съкращение с титла.

Всъщност не е било нужно да се правят сложни разсъждения защо през 1402 г. е назначен постоянен митрополит на Търново, ако се приеме възстановката на В. Златарски.⁴⁷ Няма никакви податки, че Евтимий се е отказал от своя патриаршески сан. Единствената податка по която може да се съди за евентуално изоставяне на патриаршеския сан от Евтимий са данните от самото погребение - остатъците от монашеско облекло в гроба с костите, и знаменитият акростих "сирота". За назначаването на постоянен митрополит в Търново може да има само една-единствена причина - патриарх Евтимий вече е бил умрял.⁴⁸

46 Относно възстановката на датата възразения има и горещият застъпник на автентичността на гроба С. Цанков, цит. съч., с. 51, според когото датата трябва да се чете 4 април 1404 г. Без да се спирам на неговата възстановка, бих отбелязал възразенията му относно това, че в надписа е бил използван индикт.

47 Проблемът за назначаване на постоянен митрополит в Търново през 1402 г. не може да се счита за изяснен, тъй като изворът на който се основава Златарски, а и други автори, напр. М. Дринов, Исторически преглед на Българската църква от самото и начало и до днес, в: Избрани съчинения, т. 2, С., 1971, с. 112, не е сигурно датиран. Става въпрос за едно писмо на Константинополския патриарх, чието име не се споменава до неназован търновски митрополит, с което го подканя да изплати някакъв свой дълг. То не е датирано, но е поместено в корпуса на Миклошич и Мюлер след един документ от 1402 г., F. Miklosich et J. Muller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 2, Vindobonae, 1862, p. 223. Затова според Ю. Трифонов, не може да се твърди със сигурност, че в 1402 г. в Търново е имало вече особен митрополит, подчинен на Константинопол. Единственото сигурно нещо е, че в август 1401 г. Йеремя все още управлявал Търновската епархия, както се вижда от едно писмо на патриарх Матей I (1397-1410) до великия войвода на Молдова Александър Добрия (Miklosich et Muller, p. 528-529), но това няма отношение към нашия въпрос, вж. Ю. Трифонов, Унищожаването на търновската патриаршия и заместването и с автономно митрополитство-архиепископство, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXII-XXIII, 1906-1907, с. 3; ср. А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности, Спб., 1904, 70-71; И. Снегаров, Търновски митрополити в турско време, Сп. на БАН, кн. LI, Клон историко-филологичен и философско обществен, т. 25, С., 1935; В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, С., 1938, с. 152; V. Laurent, *Aux origines de l'Eglise de Moldavie. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph*, *Revue des Etudes Byzantines*, t. 5, 1947, p. 162; A.-E. Tachas, *Die Aufhebung des Bulgarischen Patriarchats von Tirnovo*, *Balkan Studies*, 1963, v. 4, N 1, 67-82; О. Тодорова, Православната църква и българите XV-XVIII век, С., 1997, с. 38; Б. Николова, Неравният път на признанието (каноничното положение на Българската църква през Средновековието), С., 2001, 124.

48 В. Киселков, Патриарх Евтимий, С., 1938, с. 151; I. Dujcev, Introduction, in: E. Kaluzniacki,

Спорът не довежда до положителен резултат, вероятно защото в него се намесват и твърде много извън-научни фактори - лични вражди и пр., и се загърбват отговорите на важни и принципни въпроси.⁴⁹ Тази дискусия обаче кара Св. Синод на Българската православна църква да иска нова анкета от друга, независима комисия и двама, тогава млади български учени - Й. Иванов и Б. Филев заминават за манастира. В резултат се появява известната студия на Й. Иванов за Асеновата крепост и Бачковския манастир. Й. Иванов изброява десет причини, заради които този гроб не може да бъде на патриарх Евтимий, независимо от позицията на В. Златарски:

1. Гробът съдържащ оловната плоча с надписа е бил отварян по-рано, защото плочата, която го е покривала е счупена и частите и не съвпадат;
2. Църквата, към която принадлежи гробът е градена през 1604 г., 200 год. след смъртта на патриарха;
3. Оловната плоча, на която е направен надписът е взета от стария покрив на църквата, каквито плочи има в голямо изобилие в склада на манастира;
4. Надписът е правен с мастило върху оловната плоча;
5. Начертанието на буквите е ново и няма характерните особености на среднобългарската графика;
6. Съкращението с точка използвано в надписа е нов прием в писането;
7. Датирването само от Рождество Христово, а не от създаването на света, е непознато за българската писменост от времето на Евтимий;
8. Подхвърлянето на оловни свитъци с надпис, с цел да се открие изгубен светец, е добре познато явление, познато още от средните векове насам;
9. От разкриването на едната гробница, до разкопаването на другата, където е намерен и оловния свитък с надписа са минали около 20 дни;
10. На втората гробница отстрани е имало дупка - оттам е бил изваден надписът, като да е бил преднамерено оставен.⁵⁰

Независимо от всичко това, Й. Иванов допуска възможността патриарх Евтимий да е прекарал последните години от живота си в Бачковския манастир, на базата на сведенията на Григорий Цамблак, както и на това, че манастирът е бил ктиторски на цар Иван Александър.⁵¹

Тази студия, предвид на поставените важни въпроси и на авторитета на нейния автор, за дълго прекратява спора. Той се възобновява отново, вече в малко по-друга посока през 1915 г., когато е публикувана известната приписка от т.н. Ловчански сборник на Михаил х. Неделчев, датиран от края на XV в., днес изгубен.⁵²

Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393), Variorum Reprints, London, 1971, p. II; Т. Събев, Самостоятелна народностна църква в средновековна България, С., 1987, с. 335.

49 В. Н. Златарски, По повод статията на Н. Високопреосвещенство г-на Теодосия "Няколко думи за Бачковския манастир по повод на слуха за откриването гроба на патриарх Евтимий", Църковен вестник, бр. 1-2, 12 януари 1906, 4-8; Митрополит Теодосий, По спора за гроба на патриарх Евтимий, в. Дневник, бр. 1276, 18 януари 1906. Ср. подробно В. Балчев, цит. съч., 22-25

50 Й. Иванов, Асеновата крепост над Станимака и Бачковският манастир, Известия на Българското археологическо дружество, т. 2, 1911, св. 2, 215-216.

51 Й. Иванов, цит. съч., с. 217.

52 В по-ранните изследвания приписката се датира от XVI в. (началото), а напоследък преобладава датировката от края на XV в., вж. Г. Иванов, Исторически известия и предания из Ловешко, Известия на историческото дружество в София, кн. IV, 1915, с. 214: края на XV - нач. на XVI в.; М. х. Неделчев, Иконата на св. Евтимий, Търновски патриарх, в: Ловеч и

Текстът на приписката, запазен на фотокопие, е следният:

“Сѣа же мы ѿ книги Кѡнстантина философа, такоже рѣ сѧ прѣписана обрѣтше зде положихѡ. и ина же лѣтописана таже ѡва въземше ѿ другѣа книги а ѡва таже мимодохѡ. понеже неавлена бѣхѡ. нѣ тѣѡа знаменїа нѣжнѣи и сего ради неѣдомо. ина же ѿ книги. лѣтописанїа Георгїевы, таже имѡ ѿ Навѣходоносора, воше ѿ црѣк Константи́на. прѣвагѡ црѣк хрѣтианѡ до Василиа Македона и сего снѡвѡ. вецьше не обрѣтохѡ, нѣ сего выше реуеннаго Константи́на. мало о немѣ коснем сѧ, таже ѿ еговѣ сьродникѣ по прѣтетїю навикнѣхѡ. глѡт во тако ѡуѣеникѣ быти неѣкоемѣ Андрѣю ѿ оуѣеникѣ Евѡнїа былшаго патрїархѡ. Тръновскомѣ. при хрѣтолюбивомѣ црѣю и послѣднемѣ вѣгарѡмѣ, Шишманѣ. попуѣенїемѣ вѣселинаго бѣ. живота сѣ црѣвомѣ обнажена. ѿ измаилѣскаго црѣа Баазита снѣ Ямѣрата црѣк оуѣеннаго на Косовѣ Мьлошемѣ. в лѣ сѣа (6901 - 1393) тогда и Евѡнїе вѣ, вѣ Стенимѣхѡ изгнанѣет сѧ. идеже и конецѣ житїю приемѣ. мнѡгаа писанїа изѣоставивѣ. изложена о житїа сѣ стѣхѡ. црѣю Кѡнстантїю, прѣвѣнѣи Паткы, и Рилскомѣ Іѡаннѣ и Мегленскомѣ Іларїонѣ. Филофѣе Яргишкон и стѣи Нѣли. и ина мнѡ црѣкѣ же, Петриотиси падши сѧ до основанїа, ѿ неучѣствѣ вре́менѣ владѣщихѡ. тѣм же и грѡвѣ стѣго неѣдомѣ оустроисѧ до днѣ. сѣ же Кѡнстантинѣ, из млада страхѣ Бжѣи сѣвѣ припрагѣ книжнемѣ оуѣенїю издаваѣет сѧ. достиг же монастырь. идеже оуѣеникы Евѡнїевы обрѣтѣ вѣ малѣ самого и стѣкишаго Евѡнїа, не обрѣтѣ живѣа еще.”⁵³

В новобългарски превод тя гласи:

“Както се каза, това ни е от книгата на Константин Философ: както я намерихме преписана, така я поставихме тук. И друга една летописна (книга), която взехме от други книги. А покрай това - и друго (писание), което не беше известно, но имаме само някои необходими указания за (него), и затова беше (то) непознато. И друго - от летописните книги на Георги (Амартол), които включват (събитията) от Навуходоносор и най-вече от цар Константин - първия християнски цар до Василий Македонец, и неговите синове. Повече не намерих.

Но за този, гореспоменатия Константин (Философ), ще се спрем малко повече на него според това, което научихме от неговите сродници. Казват, че той бил ученик на някой си Андрей, който бил ученик на Евтимий - Търновския патриарх, при христолобивия и последен цар на българите Шишман, който с попущението на

Ловчанско, кн. 2, С., 1930, с. 88; Ю. Трифонов, Живот и дейност на Константина Костенецки, Списание на БАН, кн. LXVI-5, 1943, с. 229 (обръща внимание на водния знак на хартията – птица с широко отворена човка, висок гръб и дебели крака, под която се намира ключ с обърнати нагоре зъбци, който прилича на посочен у Брике, под № 12165, от хартия работена във Верона през 1520 г.); Б. Ст. Ангелов, За Ловчанския ръкописен сборник от XVI в., Старобългарско книжовно наследство, С., 1983, 182-185; К. Куев, Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенецки (изследване и текст), С., 1986, с. 15, 257-258; А. Милтенова, Ловчански сборник, в: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник (съст. Д. Петканова), С., 1992, с. 256; Д. Караджова, Търново и Търновско в приписките на старите български ръкописи от XIII-XVIII в., в: Търновска книжовна школа, т. 5, В. Търново, 1994, с. 479; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, Бележки на българските книжовници X-XVIII век, т. 1 - X-XV век, С., 2003, с. 86, 193-194, N 153.

53 Г. Иванов, цит. съч., с. 217; ср. М. х. Неделчев, цит. съч., с. 88; Ю. Трифонов, цит. съч., 291-292; Д. Караджова, цит. съч., с. 479; Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, цит. съч., с. 86, N 153.

всесилния Бог приживе беше лишен от царството му в годината 6091 (=1393) от измаилтянския цар Баязид, син на убития от Милош на Косово поле цар Мурад. Тогава и Евтимий бе изгонен в Станимака, където и дочека края на живота си. Той остави много писания, разкази за живота на светиите - за цар Константин, за преподобната Петка и за Йоан Рилски, и Иларион Мъгленски, Филотея Аргишка и света Неделя, и много други. **Църквата пък Петриотиси, която се събори до основите от времето на владичеството на нечестивите - там се направи тайно и съществуващият до днес гроб на светеца.** Този пък Константин, който от младини бе обзет от страх Божии, се отдаде на книжно учение, достигна до този манастир, където намери и учениците на Евтимий, като за малко не завари още жив и самия свети Евтимий”.⁵⁴

Тази приписка потвърждава предположението, че Евтимий наистина е бил заточен, починал и погребан в Бачковския манастир,⁵⁵ въпреки съществуващо и друго съобщение.⁵⁶ Според Ю. Трифонов, авторът и е ползвал някаква летописна бележка от Бачковския манастир за заточението на патриарха.⁵⁷ По такъв начин отпада и предположението, изказано от противниците на идентификацията на открития гроб с този на патриарх Евтимий, че всъщност ставало дума за гроб на ерусалимския патриарх Евтимий, който подписал типика на манастира при неговото основаване.⁵⁸

54 Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, цит. съч., 133-134; ср. друг, неточен превод у И. Лалев, Приписка, сочеща къде е погребан Св. патриарх Евтимий, Духовна култура, 2004, кн. 4, с. 27.

55 И. Дуйчев, Бачковският манастир през първите векове на своята история, Исторически преглед, 5, 1996, с. 151; Н. Дончева-Панайотова, Бачковският манастир в живота и дейността на Търновската книжовна школа, Духовна култура, 1994, кн. 5, с. 13.

56 Става дума за един разказ за възстановяването на българската и сръбската патриаршия – О патриаръсѣхъ Болгарскомъ и Сербскомъ, който според Б. Ст. Ангелов, Стари славянски текстове, Известия на института за българска литература, кн. VI, 1958, с. 263, вероятно е създаден през XVI в. В него, където между българските патриарси се нареждат и Теофилакт (Охридски) и Йоан (Рилски) се казва: “Е Търновѣ же градѣ много ѿ патриархѣ ако слѣдѣ вѣсѣавѣше. (ѿ) нѣхъ же естѣ иже вѣхъ стѣхъ ѿцѣ нашѣ Теофилактѣ егѣлно сказателѣ, Іванъ же и Евѣнимі и нѣнѣ мѣхѣ, иже соутѣ и до нынѣ утѣхѣхъ мощѣ цѣли и нерѣшимѣ вѣ томѣ сѣмомѣ градѣ Търновѣ, исцѣленіе повсюдѣ тоуащѣи.”. Както се вижда, в този пасаж има съобщение за това, че към времето на написването на произведението в Търново са се намирали мощи на патриарх Евтимий. Това съобщение на пръв поглед изглежда алтернативно на приписката от Ловчанския сборник. При сравняването им обаче, трябва да се отдаде първенство на нея, тъй като то произхожда от паметник който има чисто идеологически функции, има твърде много фактически грешки и най-накрая съобщението за честните мощи се отнася обобщено за всички търновски патриарси, между които единият не е търновски патриарх (Теофилакт Охридски) и не е известно да е бил канонизиран за светец през средновековието и да е имал изобщо някъде мощи, другият е светец, имал е мощи в Търново, но не е бил патриарх (Йоан Рилски).

57 Ю. Трифонов, цит. съч., с. 233.

58 Turisop Vasugiani, Гръцки извори за българската история, т. VII (ИБИ, т. XIV), С., 1968, с. 65: “Настоящият типик на нашия преблагочестив манастир на Пресветата Богородица Петрицонитиса бе написан през месец декември, седми индикт, 6592 г., на гръцки, грузински и арменски и бе подписан от самия мен, севаст Григорий и велик доместик на Запада Бакуриани, с арменски писмена и от светейшия патриарх на Ерусалим господин Евтимий...”, “...Евтимий, по божията милост патриарх на Ерусалим, град на светото Възнесение на нашия Бог

В приписката се съобщава и друго важно нещо - по това време вече църквата е била запустяла. Патриархът е бил погребан в нея тайно. Същевременно, в края на XV в. гробът все още е съществувал. Не става ясно дали той е бил известен, тъй като погребението е било тайно.

Евтимий обаче е наречен *свѣтѣишаго Евѣмѣиѣ* ("светейшия Евтимий"), което показва, може би, както смята В. Сл. Киселков, че на неизвестния автор на приписката е бил познат негов култ. Очевидно е обаче, че след запустяване на църквата и "изчезването" на гроба този култ е бил забравен,⁵⁹ ако разбира се, "светейшия" няма по-общ смисъл.

Откриването на тази приписка, потвърждаваща погребението на патриарх Евтимий в Бачковския манастир не променя отношението на учения свят към "откритието" на архимандрит Паисий Пастирев - мнението за фалшификация остава,⁶⁰ дори се добавят нови аргументи за това - според В. Сл. Киселков, архимандритът, завършил Казанската духовна академия и твърде образован, е използвал за надписването на оловната плоча, нещо което той извършил собственоръчно, ектенията от т.н Евтимиев служебник.⁶¹ Паисий Пастирев се опитва да се защити още един път, но неуспешно.⁶²

В ново време има още опити за възраждане на идеята за идентификация на открития от Паисий Пастирев гроб с този на патриарх Евтимий. Първият е на И. Богданов.

Най-напред авторът приема съвсем правилно, че след откриването на приписката в Ловешкия сборник вече може да се смята за доказано, че патриарх Евтимий наистина е бил погребан в Бачковския манастир.⁶³ Ив. Богданов категорично твърди, че гробът предварително е бил ограбен, което твърдение е с неясни основания. За сметка на това авторът смята, че единственото място в манастира, където би могъл да бъде погребан патриархът е точно на откритото място, тъй като имало двойно основание - освен че било притвор на стария манастирски съборен храм "Св. Богородица", то се намирало и под олтара на църквата "св.

Христос."; ср. Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 35; С. Станимиров, Из историята на Бачковския манастир, ИИД в София, кн. VII-VIII, 1928, 114-115.

59 В. Сл. Киселков, цит. съч., с. 167.

60 В. Сл. Киселков, цит. съч., 171-175. Ср. писмата на Л. Милетич до К. Иречек от 1 март и 2 май 1906 г., П. Миятев, Из архива на Константин Иречек (преписка с българи), С., 1953, 384-387, NN 258, 261. Особено важно е първото писмо, в което Л. Милетич казва: "Трябва да Ви е известно, че в Бачковския манастир отвориха един гроб, в който освен един скелет се намери и една оловена плоча голяма ок. 30 см, с надпис, в който с казва, че в гроба се намират "св. мощи" на патриарха Евтимия. Има една забъркана дата, която от самото начало хвърли съмнение върху цялата работа. Едвам преди няколко дена можах да видя самата плоча и съвсем се усъмних в нейната старост, понеже буквите изглеждат не по-стари от началото на XVIII в. Нашият колега В. Златарски взема работата много на сериозно", пак там, с. 385.

61 В.Сл. Киселков, цит. съч., с. 175.

62 Архимандрит Паисий Пастирев, цит. съч., с. 101, като дори добавя нови подробности към разказа на дерекъовската баба - че в гроба е погребана и сестрата на патриарх Евтимий, която преди това била покалугерена. Тази нова "подробност", за която не се съобщава по-рано и която прилича на някои легенди за св. Франциск и сестра му св. Схоластика, очевидно е съвсем измислена.

63 И. Богданов, цит. съч., 21-22.

Архангели Михаил и Гавриил”.⁶⁴

С приемането на хипотезата на Златарски, че патриарх Евтимий е приел схима преди смъртта си,⁶⁵ И. Богданов се опитва да обясни не само защо в гроба има монашески одежди, но и странния начин на погребение - в два гроба, или както той смята, в един гроб от две части.⁶⁶ Той обаче не се съгласява с основната теза на В. Златарски - че гробът, както и надписът на оловната плоча са от началото на XV в., и смята, че те са по-късни, като възстановяват съществувало по-рано положение. Във връзка с това смята, че основната грешка на В. Златарски и на цялата първа комисия, е че тяхното внимание се е насочило към костите намерени в гроба с цел те да бъдат обявени за мощи, а не към самия гроб, което е по-правилно, тъй като гробът е бил възстановен след разрушенията и в него биха могли да бъдат примесени и други кости, от съседни гробове.⁶⁷ Той не приема и идеята за това, че патриархът може да бъде погребан в два, макар и съседни гроба и правилно отбелязва, че такова нещо не намира опора в никакво канонично правило или чин. Затова следва, смята Ив. Богданов, че Евтимий е бил погребан с патриаршески инсигнии - два омофора (голям и малък) и епитрахил-орар. Ако патриархът е бил погребан с патриаршески инсигнии (енколпии и кръст), то те са били задигнати. Авторът отхвърля идеята за митра и жезъл (?), тъй като знае че тогава още те не са съществували като патриаршески инсигнии. Вторият епитрахил, който очевидно е късен според него, принадлежал на друг покойник, погребан в съседния гроб.⁶⁸

Ив. Богданов не прави изключение от авторите, които приемат, че атаките срещу Паисий Пастирев относно гроба всъщност са продиктувани от извън научни фактори - спорове за имоти, гръцко-български разпри и пр. и затова отделя значително място на тези проблеми. Повече място отделя той за да опровергае аргументите на Й. Иванов:

1. Смята, че гробът наистина е отварян някога, както са отваряни и ограбени всички гробове в манастира, но това няма отношение към неговата датировка;

2. Гробът принадлежи не на съборната манастирска църква “св. Богородица, завършена през 1604 г., а на църквата “св. Архангели Михаил и Гавриил”, която е от XII в. Бил е затрупан под развалините на старата църква “св. Богородица”, разрушена през XV в.;

3. Няма значение откъде е взета оловната плоча, тъй като скривалището на оловните плочи в зимника е открито от архимандрит Паисий след първоначалното откриване на гроба. Там той намира и големият оловен лист, от който е била отрязана плочата за надписа (sic !). Тези плочи обаче са скрити в началото на XVII в., за да не можели турците да си направят от тях куршуми. Оловната плоча намерена в гроба е силно корозирала, което се дължало на престоя и под земята;

4. Надписът не е правен с мастило върху оловната плоча, а с бои в два пласта, по старата зографска технология;

5. Терминът “среднобългарска графика” е неясен, тъй като в него влизат текстове от XIII до XVIII в. Не е вярно, че начертанието на буквите е ново - този тип букви се употребява от началото на XVI в. Освен това съпоставяне на стила на

64 И. Богданов, цит. съч., 23-26.

65 В. Н. Златарски, Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий, 67-68, говори само за схима, а И. Богданов, цит. съч., с. 38, за велика схима.

66 И. Богданов, цит. съч., с. 38.

67 И. Богданов, цит. съч., 38-39, с. 100, бел. 36.

68 И. Богданов, цит. съч., 39-40, ср. с. 101, бел. 37.

буквите от оловната плоча с палеографските особености на ръкописите от епохата има само относително доказателствено значение, понеже се касае до две твърде различни една от друга техники;

6. Съкращението с точка се опровергава от обстоятелството, че никъде в надписа, както се вижда от снимката с ултравиолетови лъчи, не се вижда съкращение с точка, а освен това в надписа има и съкращения с титла. Точките липсват в оригинала, а в случая не става дума за съкращения, а за недоизписване на съответните думи, поради липса на място;

7. Аргументът с датирането от Рождество Христово е признат за “твърде сериозен”, стига надписът да е създаден действително в края на XIV - нач. на XV в., а не през друга епоха. Действително, по времето на патриарх Евтимий датирането е ставало от сътворението на света. Отнасянето на надписа към епоха, през която вече се употребява леточислението от Рождество, не значи, че той е фалшификат, защото датировката върху оловната плоча се отнася до смъртта на патриарх Евтимий, а не до времето, през което е съставен (!?);

8. Няма друг известен случай в българските условия за подхвърляне на оловни свитъци с цел намиране на загубени гробове на светци;

9. От това, че между намирането на двата гроба имало около 20 дни, според И. Богданов не може да се извади никакъв аргумент;

10. Това, че на първия гроб отстрани е имало дупка не е укрито от първата комисия.⁶⁹

Констатирайки, че втората комисия си служи с доводи от негативен характер, Ив. Богданов я обвинява, че не отговаря на въпросите, от коя епоха са намереният гроб и оловната плоча и какво отношение могат да имат към първоначалното място, където патриарх Евтимий е бил погребан, тъй като след като е бил погребан в Бачковския манастир, то това не би могло да стане другаде освен на определените места около една от двете стари манастирски църкви. Обвинявайки втората комисия, че не е обърнала внимание на архиерейските инсигнии, той прави извод, че заключението на комисията е непълно, противоречиво и недостатъчно обосновано, още повече, че тя изобщо не се е занимавала със споровете във връзка с гроба, с отношението на околното население и някои от манастирските братя към игумена отец Паисий, с това от къде идват слухове за мистификация, че е взета предвид само изповедта на йеродякон Методий, а не и на архимандрит Паисий и пр.⁷⁰

След това И. Богданов се заема да дообясни някои от спорните моменти. Той обвинява втората комисия, че не е привлякла допълнителен стенописен материал за проучване на надписа от плочата. Начинът на изработка издавал опитен буквописец (иконописец или стенописец), запознат с маниера на писане отпреди няколко века. Той не бил изкусен в църковнославянската грамота, защото в надписа имало орфографски грешки, но всъщност това по косвен път доказвало, че мистификацията е изключена. Слагайки това странно заключение, Ив. Богданов също не привлича паралели от надписи по стенописи и икони. За сметка на това той без колебание датира надписа по начертанието на буквите от XVI - XVII, като намира паралел в “Молитвослов” отпечатан от Божидар Вукович през 1527 г. във Венеция, забравяйки твърдението си, че техниките на изписване на оловната плоча и книгите е съвсем различна. Изводът е че надписът не е правен от архимандрит Паисий, който нямал практика на буквописец, а и той не би допуснал такива грешки в надписа, защото

69 И. Богданов, цит. съч., 46-54.

70 И. Богданов, цит. съч., 54-60.

имал висше богословско образование.⁷¹

Убеждението си, че в случая не става дума за мистификация, Ив. Богданов подкрепя с още доводи:

1. Гробовете намерени под църквата “Св. Архангели Михаил и Гавриил” са зидани и се намират на такова място, че е абсурдно да се мисли, че са били изградени с цел измама - мястото е открито и се вижда от всички страни;

2. Евентуалният мистификатор нямало откъде да вземе старинни архиерейски инсигнии, за да ги положи в гроба;

3. Според протокола на първата комисия, оловната плоча с надписа е намерена при разкриването на втория гроб. Изповяданото от йеродякон Методий, че плочата е била намерена в манастирската съкровищница е малко вероятно, тъй като плочата е силно корозирала и оксидирана и то тъкмо на тези места, които са били свити при нагъването и на руло. Дори да приемем, че тя е намерена в съкровищницата, вън от всякаво съмнение е, че надписът е съставен не от архимандрит Паисий, а от негови предходници, въз основа на дълголетно предание, а може би и на унищожени писмени свидетелства.

4. Архимандрит Паисий е имал висше богословско образование, много добре е знаел какво значи леточисление от създаването на света и откога то е било в употреба. Ако той е решил да състави фалшив надпис, той би го съставил много по-сполучливо в ортографско и хронологическо отношение. Той не би употребил използваните материали, понеже не е бил запознат с технологията на стенописа.⁷²

Изводът му е, че надписът е съставен от патриотично настроени български монаси от Бачковския манастир при възстановяване на гроба в края на XVI - нач. на XVII в. Понеже на тогавашния игумен и на мнозинството монаси-гърци не е било угодно над гроба на светителя да бъде поставена паметна плоча с надпис, тъй като той бил мъжествен борец за изтръгване на Търновската патриаршия от опеката на Цариград, се стигнало до компромис - гробът бил възстановен, но надписът бил сложен вътре, а не над него. Той бил съставен от твърде опитен буквописец, който обаче недостатъчно добре владел църковнославянската грамота (sic !). Надписът обаче не е произволен, той е съставен по многолетието на Евтимий от Бориловия синодик и т.н. Евтимиев служебник. До преминаването временно през 70 год. на XIX в. на Бачковския манастир в гръцки ръце, многолетието за усопшия патриарх векове наред редовно се е произнасяло при богослужението в манастирските храмове.⁷³

Поради ограничените размери на оловния лист били направени съкращения, като те не са с точки, както се твърди от първите изследователи, което добре личи от направените допълнителни снимки с ултравиолетови лъчи. По същата причина (!?) е използвано леточислението от Рождество, под влияние на гръцката книгопечатна и книгописна практика от началото на XVI в. По този начин, според Ив. Богданов, отпада и един от най-силните аргументи против автентичността на Евтимиевия гроб - това, че останките са наречени “свети мощи” още при погребението му.⁷⁴

71 И. Богданов, цит. съч., 58-62.

72 И. Богданов, цит. съч., 71-75.

73 И. Богданов, цит. съч., с. 81.

74 Според И. Богданов, цит. съч., с. 80, Евтимий Търновски не е бил признат за светец поради независимата си църковна политика и бил смятан за схизматик от Синода на цариградската вселенска църква. За това той съди по отсъствието на негово житие в Атонския патерик и у Филарет Черниговский. Твърдението, че той е бил смятан за схизматик от

Накрая авторът завършва с няколко допълнителни експертизи, с които се доказва, че багрилото използвано за изписване на текста върху оловната плоча съдържа органични и неорганични съставки, с преобладаване на първите, с идентифициран казеин,⁷⁵ което го води до извода, че не са използвани синтетични мастила, употребявани в края на XIX в. (!?);⁷⁶ че оловото на плочата е от местни полиметални находища и че повърхността е по-силно корозирала, “което вероятно се дължи на по-тежките условия при които тя се е намирала в контакт с околната среда” и която корозия е засегнала повърхността след полагането на надписа.⁷⁷ Поместено и мнение на известния литургист Бл. Чифлянов, от което става ясно, че двата архиерейски омофора представляват комплект принадлежащ на духовник в архиерейски сан; останките от двата епитрахила са по-късни; не съществуват останки от архиерейска богослужебна мантия, за каквито се говори в протокола на първата комисия, което е нормално, тъй като през средновековието такива мантии още не са съществували.⁷⁸

Последният въпрос на Ив. Богданов е: противниците на тезата за автентичността на гроба на патриарх Евтимий трябва да отговорят къде другаде в манастира би могъл да бъде погребан той?⁷⁹

Както се вижда по-голямата част от тезите на Ив. Богданов са рожба повече на фантазията му и имат единствено белетристична стойност. Фактическите и логическите противоречия, както и откровените безсмислици в тях са очевидни. На първо място той не успява да преодолее изводите на Й. Иванов по обстоятелствата, които засягат откриването на гроба и които показват възможна фалшификация (NN 1, 9, 10), като някои от тях дори не коментира, защото очевидно няма как.

На второ място не може да даде адекватен отговор и на набелязаните особености на надписа на оловната плоча, които го определят като късен, не само по отношение на края на XIV - нач. на XV в., но и на края на XVI - нач. на XVII в., както твърди Богданов. Това се отнася както до графиката на буквите, при които ту няма значение сравнението със ръкописни паметници, заради особеностите на материала, ту се схождат с печатен паметник от първата половина на XVI в. Майсторът на този надпис ту е много опитен буквopiсeц, ту е неграмотен в църковнославянската грамота (“Такава грешка може да направи само монах с твърде слаби познания по църковнославянска грамота”). Датирването от Рождество Христово е направено ... заради липса на място на плочата, но същевременно под влияние на гръцки надписи намиращи се в манастира. За да се достигне до откровената безсмислица, че

Константинополския синод е абсолютно произволно, доколкото не почива на никакви извори. От друга страна цитираните два източника не могат да бъдат ползвани като **извори** за светителската канонизация на българския патриарх. Впрочем единственият български светец, който влиза в Константинополския синаксар е Климент Охридски и то вероятно доста късно, въпреки разпространеното мнение, Н. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, 255-256; I. Dujčev, *Slawische Heilige in der Byzantinischen Hagiographie*, Medioevo Bizantino-Slavo, v. 2, Roma, 1868 (*Storia elitteratura. Racolta di studi e testi*, 113), S. 215; ср. И. Божилов, *Български светци във византийската агиография*, в: *Седем етюда по Средновековна история*, С., 1995, с. 340.

75 И. Богданов, цит. съч., 106-108 - Протоколи NN 1, 2.

76 И. Богданов, цит. съч., с. 86.

77 И. Богданов, цит. съч., 109-111 - Протокол N 3.

78 И. Богданов, цит. съч., 111-112.

79 И. Богданов, цит. съч., с. 89.

отнасянето на надписа към епоха, през която вече се употребява леточислението от Рождество, не значи, че той е фалшификат, защото датировката върху оловната плоча се отнася до смъртта на патриарх Евтимий, а не до времето, през което е съставен. И накрая, съкращенията, които също са направени пак поради липса на място, не са направени с точка (според експертизата), макар, че точките са засвидетелствани още от първата комисия.

Опитите да се преодолеят възраженията на скептиците по отношение на автентичността на гроба на патриарх Евтимий, с идеята за вторичното му препогребване в края на XVI и нач. на XVII в., са не по-малко нелепи. На първо място откъм мотиви и условия. От една страна това било направено от български монаси-патриоти, но от друга страна те направили това тайно, заради съпротивата на гърците, тъй като Евтимий бил схизматик. Затова се стигнало до компромис - гробът бил възстановен, но надписът бил поставен вътре. Същевременно обаче многолетието (а не "вечна памет" !) за починалия патриарх се изпълнявало по време на богослужение, "векове наред" в манастирските храмове, по времето на същите тези гърци - игумени и монаси ! Тук може да се запита и защо точно в XVII в. е бил възстановен гробът, а не по-рано, когато споменът за патриарха е бил още жив,⁸⁰ за което свидетелства и приписката в Ловчанския сборник.

Тези опити са неуспешни и с оглед на археологическата ситуация около двата гроба. На първо място, и този въпрос го задава Р. Морева още в рецензията си за книгата на Ив. Богданов: защо се е наложило гробът на патриарх Евтимий да бъде отварян, костите да бъдат разбъркани или извадени, а после, в XVII в. да бъде възстановяван, след като той е бил на същото място?⁸¹ Обяснението, че гробът е бил загубен при разрушаването на Бакуриановата църква не е убедително - гробовете се намират под по-малката църква "св. Архангели Михаил и Гавриил" и не са засегнати от разрушенията.⁸²

Отгоре на всичко, двата гроба в които би трябвало да бъде погребан Евтимий са от различно време. Това личи, както от начина им на изграждане, от различната дълбочина на която се намират, както и от различната им ориентация - те се допират до главите и се разхождат при краката с ок. 0.20 м, нещо което е констатирала първата комисия,⁸³ и на което никой не обръща внимание.⁸⁴

Вторият опит за реабилитация на идентификацията на гроба на патриарх Евтимий е на В. Балчев. Той се основава на непубликуван доклад на Б. Дякович, тогавашен директор на Народната библиотека с музей в Пловдив по въпроса за гроба, изпратен до министъра на Народното просвещение (по това време проф. И. Шишманов), както и на непубликувани архивни материали относно споровете разгорели се около откритието.⁸⁵ В този доклад, писан след откриването на гроба, т.е. Б. Дякович не е бил свидетел, авторът намира нови елементи, които биха могли да

80 Р. Морева, Рецензия, с. 55.

81 Вж. рецензията за книгата на Р. Морева, в: Археология, кн. 3, 1991, 53-56.

82 Р. Морева, Рецензия, с. 55.

83 Доклад на комисията, Паисий Пастирев, цит. съч., 73-74.

84 Р. Морева, Рецензия, с. 55.

85 Чернова на доклада се пази в Държавен архив - Пловдив, ф. 139 К, оп. 1, а.е. 25, л. 67-70, публикуван е от В. Балчев, Неизвестен доклад, 22-25; ср. Същият, Разкопките в Бачковския манастир, с. 17. Г-н В. Балчев ми предостави копие от доклада и своята първа статия преди отпечатването им, за което му благодаря.

хвърлят светлина върху спора. От най-голямо значение, според него, е информацията за начина по който е третирана оловната плоча - според Дякович тя не е търкана само с оцет, спирт и вълнен парцал, а е била стъргана с нож. При тази операция буквите били изкъртени и останала само основата им. Тъкмо състоянието на буквите после бил основният аргумент на защитниците на тезата, че надписът е бил фалшифициран. Освен това, към доклада на Б. Дякович има приложена и скица, според която гробът се намирал "точно под малкия олтар на църквата "св. Архангел Михаил", както и под гранитния подпрестолен камък на олтара.". Освен това, авторът се присъединява към гледището на Б. Дякович, което споделят и други автори, които не познават този доклад, че не става дума за два различни гроба, а че гробът е от две части, както личи от текста и от приложената скица.⁸⁶

Присъединявайки се към мнението на Ив. Богданов, В. Балчев също смята, че гробът на патриарх Евтимий е бил отварян по време на строителната дейност през 1604 г., подобно на гробниците в притвора на старата Бакурианова църква, като в него е положена оловната плоча, за да замести някакъв унищожен знак.⁸⁷

Докладът на Дякович обаче едва ли би могъл да промени нещо - дали буквите са били стъргани с вълнен парцал или с нож в случая няма значение, тъй като основните проблеми не са свързани с материала с който е изпълнен надписът, а с неговата палеография и ортография. Докладът на Б. Дякович не може да повлияе и на един друг основен въпрос – дали става дума за два гроба или за един гроб от две части. Докладът на комисията начело с В. Н. Златарски е категоричен – става дума за два гроба, които отгоре на всичко са изградени по различен начин и вероятно от различно време.

Що се отнася до отварянето на гроба през 1604 г., първо трябва да припомним мнението на Р. Морева, че разрушенията на Бакуриановата църква не са засегнали частта под "Св. Архангели Михаил и Гавриил", защото между двете църкви е имало разстояние, тъй като Бакуриановата църква е била по-малка от сегашната. Но дори да приемем, че работниците от 1604 г. са отваряли гроба, въпреки това остават въпросите зададени към Ив. Богданов:

- Защо, ако гробът е бил известен, той е бил отварян, и костите разбъркани, а очевидно и смесени с други, тъй като там има кости от три индивида;

- Как се е случило така, че в гроба с архиерейските инсигнии има и късен епитрахил?

- Как е бил унищожен евентуалния паметен знак за погребението на Евтимий, ако гробът не е отварян по-рано? И ако е имало такъв паметен знак, и той е бил унищожен, как после са разбрали, че това е гробът на патриарх Евтимий?

Накрая по въпроса, след като патриарх Евтимий не е погребан точно там където са двата гроба, то къде в манастира е погребан той? На този въпрос Р. Морева отговаря в рецензията на Ив. Богданов с предположението, че това би могло да бъде пред абсидата на голямата църква или евентуално вътре в църквата, "ако това не противоречи на църковните канони".⁸⁸

Въпросът, според мен, се решава с извършените през 1955, 1983 и 1986 г. археологически проучвания в Бачковския манастир. През 1955 г. при копаене на изкоп за дренаж около съборната църква са открити следите от по-старата,

86 В. Балчев, Неизвестен доклад, с. 21, 24; Същият, Разкопките в Бачковския манастир, с. 18.

87 В. Балчев, цит. съч., с. 19.

88 Р. Морева, цит. съч., с. 55.

Бакурианова църква.⁸⁹ Още по-важни са резултатите от проучванията през 1983 и 1986 г., когато се разкопава притвора на съборната църква. През първата година са разчистени основите на южната конха на Бакуриановата църква. През 1986 г. се вдига изцяло подът на притвора на съборната църква. Под пласта от строителни отпадъци са разкрити основите на пет колони, които според основателното предположение на археолога Р. Морева, са колоните на които се е държал притворът на Бакуриановата църква. Подобно на притвора на костницата, той е бил открит. Свободното разстояние, което е оставало между съборната църква и църквата “Св. Архангели”, за която вече няма съмнение, че е от XI в.,⁹⁰ е било оформено като засводена галерия, която се е явявала като естествено продължение на галерията на “Св. Архангели”.⁹¹ Това го подчертавам за да се види, че притворът на едната църква не е под олтара на другата, както смятат В. Златарски, Б. Дякович и Ив. Богданов. В случая по-важно е друго. При разчистване на притвора Р. Морева е разкрила общо 17 гробници: изкопани направо в терена; изградени от цепен камък; градени от тухли с бял хоросан и градени с каменни плочи, поставени вертикално. Част от тях са пресечени от източната стена на новия притвор от XVII в. В някои са открити струпани накуп кости от няколко индивида, а други са празни. Само в един случай има намерен изцяло запазен скелет, поставен по гръб, със скръстени ръце, ориентиран изток-запад. В повечето гробници не е открит гробен инвентар, с изключение на две глинени чаши с прищипнати устия и фрагменти от две стъклени чашки, вероятно кандила. Навсякъде са откривани и железни гвоздеи, остатъци от ковчезите на погребаните. Освен това Р. Морева установява, че повечето гробници са използвани многократно, тъй като в почти всички от тях се откриват кости от няколко индивида, струвани накуп в долния им край. В един от гробовете са открити два скелета, поставени един върху друг. Всички гробници са изградени така, че се съобразяват с основите на колоните на притвора от XI в., което ясно показва, че те са изградени след построяването на Бакуриановата църква. Горната дата на използването им се определя от пресичането на част от тях (седем на брой) от източната стена на днешния притвор, а една е пресечена от северната му стена. Това води авторката до логичното заключение, че когато в началото на XVII в. се изгражда новата църква, строителите попадат на гробниците, събират костите в западния им

89 К. Миятев, Една важна находка в Бачковския манастир, Известия на археологическия институт, XXI, 1957, 316-320, става въпрос за две абсиди и част от северния зид. Старата Бакурианова църква е била кръстокуполна, вероятно трикорабна, с полусферичен купол увенчаващ висок многостенен барабан, с три олтарни абсиди и по един певник на южната и северната страна. Църквата от 1604 г. повтаря плана и постройката на старата църква, с малко увеличени размери, пак там, с. 317. Същият, Архитектурата на средновековна България, С., 1965, 192-193.

90 Вж. неоснователните възражения на С. Бояджиев, Към въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир, Родопски сборник, III, С., 1972, с. 79 сл. По парадоксален начин по-голяма част от аргументите на Ст. Бояджиев за това, че църквата “Св. Архангели” е от XVII в. и е по-късна от днешната съборна църква, всъщност са доказателства в обратната посока. Ср. Р. Морева-Арабова, Владенията на Бачковския манастир в Родопите през XII-XIV в., Известия на музеите от Южна България, т. 16, 1990, с. 125; Н. Чанева-Дечевска, Архитектурни особености на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България, в: С. Бояджиев, Н. Чанева-Дечевска, Л. Захаријева, Изследвания върху архитектурата на българското средновековие, С., 1982, с. 179.

91 Р. Морева-Арабова, цит. съч., с. 125.

край и без да ги разрушават поставят основите на притвора. Останалите гробници, в западната част на притвора, също са били отваряни по това време, тъй като в тях е открит строителен материал от разрушената църква от XI в. Това показва без съмнение, че гробниците са използвани в периода XI - XVI в., но не по-късно от 1604 г., тъй като са пресечени от зидовете на новата църква.⁹² След построяването на новата църква в 1604 г. те са били забравени. При срутването на старата църква строителните отпадъци не са били почистени и изнесени, а разстлани и изравнени, като градежът на новата църква е върху тях, както се установява категорично от разкопките. Поради това, и този извод на Р. Морева е изключително важен, гробовете не са били откривани и отваряни при строежа, което показва, че никой не е търсил гроба на патриарх Евтимий и той е останал неизвестен. Гробовете под църквата "св. Архангели" също останали неизвестни, тъй като те не са били засегнати при разрушаването на Бакуриановата църква. Много правдоподобно е предположението на Морева, че местоположението на тези гробници - в притвора на съборната църква и галерията свързваща двете църкви, показва, че в тях са погребвани лица с висок духовен сан. Тя самата не се наема да ги свърже с конкретни исторически лица.⁹³

Фактът, че патриарх Евтимий не е погребан точно в открития гроб се потвърждава и от проведените в ново време експертизи на костния материал. При тях се установява категорично, че в гроба има костен материал от трима души, най-старият от които е бил на около 50 години, т.е. значително по-млад от предполагаемата възраст на която е починал Евтимий. Освен това, според антрополога П. Боев, този който е събирал костите и формирал скелета, не е бил особено вещ в анатомията, защото са комплектувани вместо лява и дясна совалка на ръката - две десни, освен това скелетът не е пълен, а липсват освен черепа и много малки кости на ръцете и краката.⁹⁴

Към тези факти може да се добави следното. Откриването на новите гробници без съмнение показва, че двата гроба, открити през 1905 г. са част от своеобразен некропол, който се е намирал в притвора на старата църква и вероятно е продължавал още на запад. Предвид приведените по-горе доказателства, не можем да твърдим, че патриарх Евтимий е бил погребан в един от двата гроба, още по-малко пък в двата - в единия мощите, в другия инсигниите. Не е изключено обаче, той действително да е бил погребан в притвора на старата съборна Бакурианова църква - санът му го е позволявал и предполагал. Идеята, че патриархът е приел преди смъртта си схима не почива на никакви сведения в никакви извори.

Може би от тук тръгват различните легенди, една от които между другото свързва гроба на патриарха не с мястото на намерените две гробници, а с притвора на църквата, където горяло кандило.⁹⁵

92 Р. Морева, Рецензия, с. 54.

93 Р. Морева-Арабова, цит. съч., с. 126.

94 П. Боев, Открит ли е гробът на патриарх Евтимий ?, в. Поглед, бр. 13, 29 март 1971, с. 10. Привържениците на автентичността на гроба навсякъде говорят за **двама** погребани в него. Съвсем в последно време научих, че през 1958 г. костния материал намерен в гроба е бил изпращан за експертиза в Москва. При нея се било установило, че той е от XIV в. Информацията изглежда идва от секретаря на манастира Славчо Кисъов. За тази експертиза няма нинакви други данни, но веднага трябва да кажа, че не ми е известен метод по който да се датират костите толкова точно.

95 В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, с. 170. Интересно е да се отбележи, че днес въпреки, че на гроба се палят свещи, той не се смята за чудотворен и не е обект на специален култ от

Опитите да бъде идентифициран очевидно са “плод на поколенията от XIX в., които живели с духа на Паисия Хилендарски”, по сполучливото определение на В. Сл. Киселков.⁹⁶

страна на поклонниците, вж. В. Басева, Разкази за чудеса (Локална традиция и личен опит), С., 2001, с. 40.

96 В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий с. 170.

Димо Чешмечијев

БАЧКОВСКИ МАНАСТИР И ГРОБ ПАТРИЈАРХА ЈЕВТИМИЈА

У студији се разматра питање гроба последњег бугарског патријарха Јевтимија пре пада Бугарске под османску власт. Показано је да је патријарх Јевтимије био заробљен у Бачковском манастиру, близу Пловдива, где је и умро. То се закључује на основу писаног и археолошког материјала, а разматрају се и многобројне легенде везане за ово питање.

